

Sosiaalidemokraattinen työväenliike ja moderni länsimainen esoteria 1900-luvun alun Suomessa

Tämänkertaisen *Väki voimakas* -vuosikirjan johdanto nosti esiin ajatuksen siitä, kuinka jotkin sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen ja uskonnon käsitteen välille rakentuneet historiatieteelliset yleistykset tuntuvat kaipaavan päivittämistä. Samaan problematiikkaan on helppo kytkeä käsitys 1900-luvun alun työväenliikkeen ja niin kutsuttujen modernien esoteeristen liikkeiden ja virtausten vuorovaikutuksesta. Artikkelimme esittelee 2000-luvun historian tutkimuksessa tehtyjä tulkintoja, joiden pohjalta on mahdollista tarkastella kriittisesti, mitä vuosisadan vaihteen esoteerinen kenttä merkitsi varhaisen kotimaisen työväenliikkeen ideologian ja toimijaverkoston kannalta.

Historia- ja yhteiskuntatieteissä viime aikoina yleistynyt käsitys modernista länsimaisesta esoteriasta tai esoteerisuudesta¹ viittaa karkeasti ottaen joukkoon synkretistiseltä perustalta versoneita, vaihtelevalla koheesiolla järjestäytyneitä kansanliikkeitä ja verkostoja, jotka pyrkivät sovittamaan länsimaiset uskonnolliset periaatteet modernisoituvissa yhteiskunnissa tapahtuneisiin muutoksiin.² Esoteeriset liikkeet saivat runsaasti julkisuutta 1800-luvun puolivälistä 1900-luvun ensimmäiselle kolmannekselle ulottuvalla ajanjaksolla ja saavuttivat samalla kulttuurista vaikutusvaltaa keski- ja työväenluokkien piireissä.³ Ensimmäinen massailmiöksi kasvanut moderni esoteerinen virtaus oli 1800-luvun puolivälin Yhdysvalloissa syntynyt ja Eurooppaan levinnyt spiritualistinen liike, joka etenkin Manner-Euroopassa tunnettiin myös spiritisminä. Keskeisiä ilmiöitä olivat myös New Yorkissa

vuonna 1875 perustettu ja vuosisadan vaihteeseen tultaessa lähes globaalia ulottuvuutta saanut Teosofinen Seura (Theosophical Society) sekä eurooppalaisessa kontekstissa kenties tutumpi Antroposofinen Seura (Anthroposophische Gesellschaft [1912]).⁴

Kaikki yllä mainitut järjestöt – sekä moni muukin samantyyppinen liike – kiinnostivat myös suomalaista työväkeä viimeistään 1900-luvun taitteesta alkaen. Työväenliikkeen aate- ja sosiaalishistorian tutkijat ovat olleet tästä pääpiirteittäin selvillä jo pitkään,⁵ mutta viime vuosien tutkimus on ottanut muutamat keskeiset yleistyksiset uudelleenarvioinnin kohteiksi. 1900-luvun jälkipuoliskolla rakentunut kokonaiskuva on ensinnäkin perustunut kotimaisiin aineistoihin ja Teosofisen Seuran yhteyteen palautuviin käsitteisiin, ja siinä keskeistä on ollut näkemys ”teosofian” ja työväenliikkeen välillä tapahtuneesta jyrkästä katkoksesta. Esimerkiksi Hannu Soikkasen tulkinnan mukaan teosofialla oli tiettyä vaikutusvaltaa varhaisessa työväenliikkeessä, mutta Teosofiseen Seuraan viittaavat ideaalit ja niiden edustajat siivottiin syrjään Sosialidemokraattisen Puolueen (SDP) keskeisistä elimistä ja julkisuuskanavista vuoteen 1906 mennessä. Prosessin loppunäytöksi Soikkanen on tulkinnut teosofisista mielipiteistään tunnetun toimittaja-kirjailija Matti Kurikan (1863–1915) erottamisen SDP:stä vuoden 1906 puoluekokouksessa. Vuoden 1905 suurlakon ja seuraavan vuoden eduskuntauudistuksen myötä muuttunut kotimaan poliittinen kenttä edellytti toimijoiltaan entistä enemmän ideologista ja organisatorista linjakkuutta, jolloin hankalasti määriteltävät rönsyt, kuten uskonnollista, tieteellistä ja yhteiskuntateoreettista kieltä yhdistellyt teosofia katsottiin SDP:n johdossa parhaaksi juuria pois puolueesta.⁶

Uutta näkökulmaa on pohjustanut useammassa eri tutkimuksessa tehty havainto, kuinka 1900-luvun taitteen esoterian ja työväenliikkeen välistä katkosta korostava näkökulma ei saa tukea aikälaisyksilöiden ilmaisemista käsityksistä ja kokemuksista. Monet SDP:n aktiivijäsenet olivat vakaumuksellisesti sitoutuneita esoteeristen liikkeiden ideaaleihin vielä vuoden 1906 jälkeen ja tutkijat ovat osoittaneet heidän puhuneen ja kirjoittaneen tällaisen vakaumuksen pohjalta myös puolueeseen sidoksissa olleiden

verkostojen ja organisaatioiden puitteissa. Esoteerisiin käsityksiin kohdistuneen mielenkiinnon sosiaalinen volyymi on niin ikään nostattanut kysymyksiä. Aiemmat tulkinnat esoteeristen ainesten kitkemisestä ovat nojanneet etenkin Kurikan ja puolueen ”kärkiryhmän”, eli vajaan kymmenen (mies)henkilön näkemysksiin ja keskinäisiin suhteisiin. Näiltä osin kritiikki on tiivistynyt kysymykseen, onko näin rajatusta näkökulmasta perusteltua tulkita puolueen tehneen niin kliinisen ja läpikotaisen pesäeron suhteessa esoterian kenttään kuin Soikkanen on päätellyt. Uusi tutkimus on löytänyt myös aineistoja, jotka osoittavat, että pelkkä ”teosofia” on riittämätön käsite kuvaamaan kansainvälisen esoterian ja kotimaisen työväenliikkeen vuorovaikutusta. Muillakin esoteerisilla liikkeillä oli merkitystä näissä verkostoissa, mikä puolestaan tarkoittaa, että kokonaiskuvaan on sisällytettävä myös joukko aiemman tutkimuksen sivuuttamia ihmisiä.⁷

Artikkelimme laajentaa kuvaa sosialistisen työväenliikkeen ja modernin länsimaisen esoterian välisistä yhteyksistä aiemman tutkimuksen hahmottelemia rajoituksia murtavalla tavalla. Nostamme esiin muutamia aiemmin näkymättömiin jääneitä toimijoita ja verkostoja, joiden kohdalla sosialistinen ideologia, esoteeriset liikkeet ja SDP:n yhteydessä tapahtunut kansalaistoiminta yhdistyivät eri tavoin. Artikkelin johtoajatuksena on, ettei Kurikan ja puolueen ”kärkiryhmän” antamien suuntaviivojen pohjalta ole mahdollista kuvata tyhjentävästi koko puolueen – saati laivammin käsitetyt ”työväen” – suhtautumista 1900-luvun alun esoteerisiin virtauksiin. Tarkastelumme ei myöskään rajoitu vain Teosofisen Seuran yhteyteen palautuvaan teosofian käsitteeseen. Havainnollistamme, kuinka myös muilla esoteerisilla liikkeillä ja yhteisöillä oli osansa työväenliikkeen, sosialismin ja uskonnon merkityksiä koskevissa aikalaiskeskusteluissa. Näistä lähtökohdista käsin esitämme tulkintoja, millaisissa paikoissa⁸ sosialismia, esoteerisia käsityksiä, uskonnollisuutta ja osin myös kotimaisen SDP:n ideologisia suuntaviivoja yhdistelleet keskustelut pysyivät vireillä vielä vuoden 1906 jälkeenkin. Menetelmällisesti esittämämme tulkinnat pohjaavat konstruktivistisen sosiaali- ja

aatehistorian sekä elämäkerrallisen historian tutkimuksen näkökulmiin.⁹

Sosialismin, modernin länsimaisen esoterian ja eurooppalaisen humanismin kytkentöjä pitkällä 1800-luvulla

Seuraavaksi tarkastelemme yleisellä tasolla, miksi esoteeristen liikkeiden esittämät käsitykset vetosivat 1900-luvun taitteen kansainvälisiin yleisöihin. Samalla havainnollistuvat muutamit nykytutkimuksen käyttämät argumentit, joiden kautta työväenliikkeen ja esoterian vuorovaikutusta käsittelevää kotimaista historiakuvausta on mahdollista lähestyä uusista kulmista. Kansainväliselle historian tutkimukselle on ollut parin vuosikymmenen ajan selvää, etteivät modernit esoteeriset liikkeet olleet yksiselitteisen marginaalisia asioita. Joidenkin tulkintojen mukaan ne kuuluivat jopa ensimmäisiin modernin kansainvälisen lehdistöjulkisuuden tuottamiin massailmiöihin.¹⁰ Spiritualismin ja teosofian 1800-luvun jälkipuoliskolla nostattama mediakohu oli tuttua myös kirjallista julkisuutta seuraaville suomalaisille: esimerkiksi toimittaja Axel Lille (1848–1921) kirjoitti *Vikingenissä* vuonna 1874, kuinka ”spiritistit ja teosofit nykyisin laskevat yleisönsä miljoonissa”. Kansainväliseltä lehdistöltä tullut huomio antoi esoteerisille liikkeille vetovoimaisuutta ja tiettyä uskottavuuttakin, joka pani monet keski- ja työväenluokkaiset suomalaiset pohtimaan vakavasti niiden sanoman merkitystä huolimatta siitä, että liikkeiden julkisuuskuvaan liittyi myös monia kiistanalaisia piirteitä.¹¹

Edellisen perusteella on mahdollista tarkastella kriittisesti keskeistä rajausta, jolla aiempi tutkimus on jäsentänyt kotimaisen työväenliikkeen ja 1900-luvun taitteen esoterian kytkentöjä. Esimerkiksi Soikkanen on katsonut ”teosofian” ja työväenliikkeen vuorovaikutuksen olleen riippuvainen paitsi Matti Kurikasta myös Pekka Ervastista (1875–1934) sekä Jean Boldtista (1865–1920). Ervast oli 1900-luvun ensimmäisellä kolmanneksella

suomalaisen teosofian johtotähti, kun taas Boldt on tullut työväenhistoriassa tunnetuksi muun muassa yhteistyöstään Kurikan ja Ervastian kanssa sekä vuoden 1917 Helsingissä tapahtuneista kirkkomellakoista.¹² Vastaavasti heidän edustamiensa näkemysten vastavoimaksi on määrittynyt niin kutsuttujen marraskuun sosialistien linja. Kurikkalaisen suuntauksen tukahduttamisessa avainroolissa olivat Soikkasen mukaan *Työmiehen* päätoimittaja Edvard Valpas (1873–1937) sekä muutamat muut akateemisesti koulutetut miehet, kuten Otto Wille Kuusinen (1881–1964), Yrjö Sirola (1876–1936) ja Sulo Wuolijoki (1881–1957).¹³ Heidän vaikutusvaltansa SDP:ssä riitti epäilemättä työntämään ”teosofiaa” marginaaleihin pääkaupunkiseudun päivänpoliittisessa todellisuudessa sekä keskeisissä puoluelehdissä.¹⁴ Toisaalta esoteeristen liikkeiden suosio ja näkyvä paikka kansainvälisessä julkisuudessa eivät tue ajatusta, että tämä muutaman miehen ryhmä olisi voinut säädellä koko SDP:n jäsenistön suhtautumista vuosisadan vaihteen esoterian laajoihin verkostoihin ja niissä liikkuneisiin käsityksiin.

Tärkeää on myös ymmärtää, ettei Kurikan, Ervastian ja Boldtin kaltaisten henkilöiden kannattama ”ihannesosialismiksi” usein kutsuttu ideologia ollut heidän omaa keksintöään, vaan jo tuolloin historiallisesti kerrostunut ilmiö. Sosialismin historiaa esoteeristen liikkeiden näkökulmasta tutkineen Julian Struben mukaan varhaisen sosialismin eurooppalaisissa verkostoissa oli jo 1830-luvulta vallankumousvuoteen 1848 ulottuvan ajanjakson aikana suosittua kytkeä sosialistinen yhteiskuntakritiikki osaksi ”hengen” käsitettä ja sen ympärille punoutunutta uskonnollista idealismia. Ilmiön taustalla olivat osittain tuon ajan mannermaiset filosofiat ja yhteiskuntateoriat, mutta osin kyse oli myös esoteeristen liikkeiden opeista.¹⁵ Esimerkiksi ranskalaiset Henri de Saint-Simon (1760–1825) ja Charles Fourier (1772–1837) sekä angloamerikkalaisella akselilla tunnetut Robert Owen (1771–1858) ja hänen poikansa Robert Dale Owen (1801–1877) kytkivät ajatteluaan spiritualismin sekä paikoin niin kutsutun kristillisen teosofian edustamiin käsityksiin. He korostivat ihannetta, joka piti ihmistä olemukseltaan henkisenä olentona ja osana alati

kehittyvää maailmanhenkeä. Tästä näkökulmasta katsottuna kaikkia yksilöitä tuli pitää universaalin hengen ilmentyminä ja siten tasa-arvoisina. Ihmisten tehtävänä oli puolestaan sen kaltaisten sosiaalisten ja kulttuuristen järjestelmien kehittäminen, jotka edistäisivät yksilöiden ja yhteiskuntien henkistä jalostumista.¹⁶

1800-luvun puolivälin jälkeen esoteeristen liikkeiden ja poliittisen vasemmiston yhteydet moninaistuivat. Kuten jo totesimme, spiritualismin kohdalla ajanjakso merkitsi kansainvälisen suosion kasvua. Tässä merkillepantavaa on, kuinka liikkeen nousu laajaksi pop-ilmiöksi on usein selittynyt spiritualismin viihdearvon ja helposti kaupallistettavien piirteiden, kuten ”seanssien” ja muiden uskonnollisen lumoutumisen tarpeeseen vetoavien ”henki-ilmiöiden” pohjalta. Niiden ohella tulee kuitenkin huomioida, kuinka spiritualismin kannatus nojasi myös sen yhteiskunnalliseen sanomaan. Esimerkiksi 1870- ja 1880-luvuilla Robert Dale Owenin kirjoitukset kommuuniasumisesta, yleisestä ja valtiokustanteisesta koulutusjärjestelmästä, yleisestä äänioikeudesta ja ammattiyhdistystoiminnasta saivat lukijoita työväenliikkeistä.¹⁷ Tunnettu hahmo oli myös ranskalainen Alphonse-Louis Constant (1810–1875), joka toimi julkisuudessa pseudonyymillä Éliphas Lévi. Constant oli 1800-luvun lopun vaikutusvaltaisimpia okkultismia ja esoteriaa käsitelleitä kirjoittajia, jonka tekstien vaikutus näkyi myös Teosofisen Seuran opeissa. Vähemmälle huomiolle on jäänyt, että hänen toiminnassaan tärkeä motiivi oli myös ”oikean” tai ”todellisen” sosialismin määrittely uskonnollisista lähtökohdista käsin.¹⁸

Modernin länsimaisen esoterian historiaa koskeva tutkimus on osoittanut, että 1800-luvun jälkipuoliskon esoteeriset liikkeet vetosivat aikalaisiin tarjoamalla väyliä julkiseen toimintaan ja jopa vaikutusvaltaan erityisesti sellaisille yksilöille ja ryhmitymille, joilla tällaista mahdollisuutta ei tuolloin ollut. Tulkinta vuosisadan vaihteen esoteriasta naisten liikkeenä on näiltä osin eräs tutkimuskentällä vakiintuneista yleistyksistä.¹⁹ Spiritualismissa oli tässä prosessissa tienraivaajan rooli, mutta vuosisadan vaihteessa myös muut esoteeriset liikkeet olivat tulleet tärkeiksi

areenoiksi naisille, jotka halusivat luoda uraa julkisuudessa ja/tai yhteiskunnallisen vaikuttamisen saralla. Monet esoteeristen liikkeiden toimintaan kytkeytyneet naiset ottivat kantaa myös sosialistisen ideologian puolesta. Esimerkiksi spiritualistisena meediona julkisuuteen noussut yhdysvaltalainen Victoria Woodhull (1838–1927) teki uransa myöhemmissä vaiheissa pioneerityötä naisten äänioikeusliikkeessä ja liike-elämässä. Hänen omistamansa lehti (*Woodhull & Claflin's Weekly*) julkaisi spiritualismia käsittelevien artikkelien lisäksi myös muun muassa englanniksi käännetyn version Marxin ja Engelsin (1871) *Kommunistisesta manifestista* (saksankielinen alkuteos 1848).²⁰ Havaintoesimerkistä käy myös englantilaisten sosialistiliikkeiden yhteydestä 1800-luvun lopulla tunnetuksi tullut Annie Besant (1847–1933), joka nousi kansainvälisen Teosofisen Seuran johtoon vuosisadan vaihteessa. Monille aikalaisille Besantin valinta Teosofisen Seuran presidentiksi vuonna 1907 herätti odotuksia teosofian ja poliittisen sosialismin entistä tiiviimmästä liitosta.²¹ Tämä ilmiö sai sijaa myös suomalaisen esoterian verkostoissa.²²

Teosofisen Seuran kiinnostavuuteen vaikutti myös sen käsitteistö, joka popularisoi ajankohtaisten tieteiden käyttämää kieltä. Sanan ”teosofia” kohdalla on hyvä muistaa, että sillä oli ollut vaikutusvaltaa eurooppalaisissa tiede- ja kulttuurikeskusteluissa jo paljon ennen 1900-luvun taitetta ja Teosofisen Seuran perustamista. Varsinkin saksankielisessä Euroopassa teosofian käsite oli ollut jo 1700-luvun lopun liberaaliteologioiden ja filosofien käytössä. Seuraavan vuosisadan alun saksalaisen *Naturphilosophien*, uushumanismin sekä romantiikan väljän konseptin piirissä tunnettu kiinnostus teosofiaa kohtaan on sekin ollut tutkijoiden tiedossa jo pitkään.²³ Viimeksi mainitussa suhteessa hedelmällisiä tulintoja on tehnyt aatehistorioitsija Cecilia Muratori, joka on osoittanut koulutettuja luokkia Suomessakin innoittaneen filosofi G. W. F. Hegelin (1770–1831) olleen kiinnostunut kristillisestä teosofiasta, jonka 1600-luvun alun Saksassa vaikuttaneen mystikko Jakob Böhmen (1575–1624) ja varsinkin hänen akateemisesti koulutettujen seuraajiensa kirjoitukset olivat kytkeneet osaksi saksalaisen humanismin virtauksia.²⁴

1800-luvun keskimmaisella ja viimeisellä kolmanneksella protestanttinen liberaaliteologia sekä orientalismina tunnettu, eksoottisia kulttuureja, kieliä, uskontoja ja niiden historioita tarkastellut tutkimusala pitivät omilta osiltaan vireillä kristillisen teosofian ilmaisemia käsityksiä ja ihanteita. Monet näiden alojen vaikutusvaltaisista tutkijoista pitivät Hegelin tavoin Jakob Böhmeä ensimmäisenä modernit kriteerit täyttävänä saksalaisena humanistina ja hänen oppejaan historiallisena osoituksena siitä, kuinka yksilön sisäinen uskonkokemus sekä luonnon ja ihmisen vuorovaikutusta tarkasteleva kriittinen havaintokyky oli asetettava uskonnollisuuden ja sen tutkimuksen keskiöön.²⁵ Saksalainen 1800-luvun jälkipuoliskon sosiaaliteologia (*Sozialtheologie*) puolestaan kytki liberaaliteologista ja orientalistista tutkimusta vasemmistolaiseen yhteiskuntakritiikkiin ja pyrki paikoin risteyttämään uskonnollisia ideaaleja sosialistisen ideologian kanssa. Vuosisadan vaihteen sosiaaliteologian kellokkaisiin kuului saksalainen Albert Kalthoff (1850–1906), jonka näkemykset Jeesuksesta alkukirkon jäsenten harjoittaman ”sosialismin” symbolina tunnettiin myös Suomessa.²⁶

Näillä konteksteilla oli aikanaan paljon merkitystä. Kuten aatehistorioitsija Suzanne Marchand on osoittanut, saksalaisella humanismilla oli viimeistään 1800-luvun toiselta kolmannekselta alkaen eräänlainen kansainvälisen markkinajohtajan asemanien eurooppalaisten tiede- ja uskontokeskustelujen alueilla. Tämä tarkoitti, että myös mannermaisen humanismin kontekstiin viittaava käsitys teosofiasta pysyi koulutettujen luokkien näkökulmasta jossain määrin kiinnostavana ja legitiiminä asiana.²⁷ Teosofisen Seuran julkinen läpimurto 1880-luvulta alkaen perustui osin juuri siihen, että seura kykeni tukemaan omaa sanomaansa saksalaisen orientalismin ja muidenkin humanististen alojen etabloimalla tiedepuheella. Seuran toiminnan alkuvaiheessa oli jopa yleistä, että sitä kohdeltiin julkisuudessa ”vapaaseen” eli ei-akateemiseen buddhalaisuuden tutkimukseen erikoistuneena tai modernisoitua buddhalaisuutta harjoittavana yhteisönä. Yhdistävänä tekijänä toimi muun muassa ideaali, jonka mukaan ihmiskunnan uskontohistoriaa ja sen virstanpyl-

väitä, ”kulttuurikansojen uskontoja” kuten hindulaisuutta, buddhalaisuutta ja kristinuskoa vertailemalla oli mahdollista osoittaa, millainen oli ”alkuperäisen” uskonnon sanoma ja millaista toimintaa se moderneilta yksilöiltä edellytti.²⁸

Samat taustatekijät näkyivät myös Suomen suuriruhtinaskunnan julkisuudessa. Orientalistisen tutkimuksen ja sosialististen uskontotulkintojen kytkentöjä havainnollistaa SDP:n kansanedustaja Väinö Jokisen (1879–1920) vuonna 1905 julkaisema pamfletti *Uskonto yksityisasiaksi!* Jokisen mukaan uskonnollisessa kasvatuksessa ja kansanvalistuksessa tärkeää oli tutustuminen uudenaikaiseen uskontohistoriaan ja eritoten ”ennen meidän ajanlaskumme alkua syntyneisiin intialaisiin ja kiinalaisiin Buddhan elämäkertoihin”. Niiden tuntemus oli omiaan lisäämään kiihкотonta suhtautumista uskontoihin ja ohjaamaan yksilöille sinänsä tärkeää ”uskonnollista tunnetta” terveille urille. Tämä puolestaan tarkoitti Jokisen katsannossa, että ”kertomukset luonnon ja sivistyksen ihmeistä, suurten ajattelijoiden mielipiteistä” antaisivat ihmisille ”mahtavan kuvan maailman eteenpäin käyvästä kehityksestä ja hänessä kasvaisi itsessäänkin voimakas eteenpäin rientävän edistyksen kaipuu”.²⁹ Tällaisen orientalismin ja kehityspuheen kontekstista monet työväenliikkeen piiriin kuuluneet löysivät käsitteellistä mieltä myös 1900-luvun taitteen esoteerisille ideaaleille.

Esoteeristen aatteiden levittäminen SDP:n verkostoissa vuoden 1906 jälkeen

Soikkasen yleistyksen mukaan viimeistään vuoden 1906 Oulun puoluekokouksessa sinetöityneen linjamuutoksen myötä ”teosofiasta ei enää paljoa puhuttu, eikä sitä aktiivisesti levitetty” SDP:n julkisuuskanavissa. Toisaalta Soikkanen on suhteellistanut päätelyään toteamalla, että puolueen ”tuomiosta” huolimatta teosofiset ideaalit elivät Sörnäisissä ja Viipurissa ja innoittivat edelleen työväenliikkeen aktiiveja, jotka olivat Matti Kurikan karisman vaikutuspiirissä.³⁰ Viime vuosien historian tutkimus on haasta-

nut tämän tulkinnan ja todennut sen antavan turhan karsitun kuvan esoterian ja SDP:n julkisuuden yhteyksistä. Tähän liittyen vuosiin 1905–1907 ajoittui kaksi merkillepantavaa tapahtumaa. Kotimaisten teosofien organisoitumisen kannalta tärkeä oli aikakauslehti *Omatunto*, jota liikkeen aktiivit, kuten Ervast, Maria Ramstedt (1852–1915) ja Veikko Palomaa (1865–1933) ryhtyivät julkaisemaan vuonna 1905. Lehden kautta tehty taustatyö loi pohjaa vuonna 1907 Helsingissä perustetulle Suomen Teosofiselle Seuralle (STS, toimi aluksi nimellä Teosofisen Seuran Suomalainen Osasto).³¹

Molemmissa hankkeissa keskeisenä päämääränä oli STS:n kannattajapohjan laajentaminen ja seuran asian levittäminen suomenkielisen yleisön pariin. Suhteessa Soikkasen tulkintaan on kiintoisaa, että STS:n näkökulmasta potentiaalista yleisöä oli löydettävissä nimenomaan työväenluokan verkostoista, mikä puolestaan tarkoitti, että STS:n intresseissä oli laajentaa yhteyksiä, joita Ervast, Palomaa, Ramstedt ja muut STS:n aktiivit – toki Kurikkakin tahollaan – olivat rakentaneet teosofisten käsitysten ja työväenliikkeen välille 1900-luvun ensi vuosina.³² Useammat eri aineistot viittaavat siihen, että STS saavutti ainakin osan tavoitteistaan. Aikakauslehti *Omatunto*, jonka nimi muuttui vuoden 1908 alusta lähtien *Tietäjäksi*, kasvatti noina vuosina lukijakuntaansa ja vakiinnutti vuosikymmenen vaihteeseen mennessä noin tuhannen tilaajan levikin. Työväenlehtiin verrattuna tilaajakanta ei ollut suuri, muttei aivan mitätönkään. Esimerkiksi *Työmiehen* liitteenä julkaistulla *Työmiehen illanvietolla* oli ollut suunnilleen vastaava levikki vuosina 1905–1906.³³

Vuonna 1906 käynnistyi myös projekti, joka hyödynsi systemaattisesti *Työmiehen* toimittajana tunnetuksi tulleen Veikko Palomaan kontakteja maakuntien työväenyhdistyksiin. Palomaa toteutti vuosina 1906–1907 esitelmäkiertueen, jonka aikana hän esiintyi yhteensä 93 kertaa ja puhui käytännössä kaikissa Hangon ja Kemin välillä sijainneissa keskeisissä kaupungeissa ja teollisuustaajamissa. Palomaa julkaisi *Omatunnossa* matkaraportteja, joiden mukaan hänen matkasuunnitelmansa täsmentyivät maakunnista tulleiden esitelmäkutsujen perusteella. Kutsuja esittivät

Työmies-lehden toimitushuone (1905). Kuvassa vasemmalta toimittajat Kaarlo Luoto, Otto Tiippa ja Veikko Palomaa. Kuva: Työväen Arkisto TA23073-

pääsääntöisesti paikallistason työväenliikkeiden aktiivit, ja Palomaan areenoina toimivat useimmiten radanvarsipaikkakuntien työväentalot.³⁴

Tulkinnallisesti kiintoisaa on sekin, että merkittävä osa STS:n jäsenistä kuului työväkeen. Esimerkiksi Helsingissä toimineen Kalevala-nimisen jaoston vuoden 1911 jäsenlistassa yli puolet ammattinsa ilmoittaneista jäsenistä oli rakennus-, kirjapaino- ja siivousalan työntekijöitä, rautatieläisiä, räätäleitä, suutareita, palvelijoita, hierojia, kauppa-apulaisia ja muuta kaupunkityöväkeä. Karkeasti ottaen sama suhde toistui myös maakuntien suomenkielisten jaostojen kohdalla. Osassa niistä, kuten Kurikassa, Porissa ja Nokialla työväenluokkaisia ammatteja edustaneilla oli Helsinkiin verrattuna vielä selvempi enemmistö, kun taas vaikkapa Joensuussa ja Kuopiossa koulutetulla keskiluokalla – kuten opettajilla, opiskelijoilla ja matalan tason virkahenkilöstöllä –

näytti olleen suhteellisen tasaveroisen edustus työväenammatteihin verrattuna.³⁵

Edellä mainittujen tekijöiden perusteella on nähdäksemme mahdollista päätellä, ettei Soikkasen tulkinta ”teosofian” asian vaimentamisesta pidä kaikilta osin paikkaansa. Pikemminkin näyttää siltä, että katkeamisen sijaan työväenliikkeen ja STS:n julkinen vuorovaikutus jäsenyi uudelleen. Totta on, että *Työmies* ja muut SDP:n kannalta keskeiset lehdet ottivat penseämmän asenteen esoteerisia liikkeitä koskevaan kirjoitteluun, mutta toisaalta esimerkiksi ”teosofian” kohdalla STS:aan kytkeytynyt julkaisu- ja kustannustoiminta sai aikaan tilanteen, jossa seuralla oli muitakin väyliä julkisuuteen kuin työväenlehdistö. Lisäksi Palomaan puhujakiertueeseen ja STS:n jäsenistöön liittyvät aineistot viittaavat siihen, että seura ja sen keskeiset aktiivit tavoittivat työväenluokkaisen yleisön laajalti myös Sörnäisten ja Viipurin ulkopuolella.

STS:n organisoituminen ja sen julkisuuskanavat olivat keskeisessä asemassa siltäkin osin, että niiden kautta levisi myös muihin esoteerisiin liikkeisiin liittyviä aatteita. Aineistoissa on viitteitä esimerkiksi siitä, kuinka Sörnäisten työväenyhdistyksen yhteydessä toimineessa teosofiverkostossa tunnettiin kiinnostusta spiritualismia kohtaan. Näissä piireissä aiheesta kiinnostui *Työmiehen* avustajana ja Helsingin ulkotyöväenyhdistyksen johtajana toiminut kivityömies Jaakko Jalmari Jalo-Kivi (1878–1937, vuoteen 1906 Stén). Jalo-Kiven ura SDP:ssä katkesi suurlakko-
vuonna, jolloin puolueen lehdistö syytti häntä poliisin ilmiantajaksi. Tästä huolimatta hän toimi tulevinakin vuosina laajalti työväenliikkeen verkostojen yhteydessä.³⁶ Vuonna 1909 Jalo-Kivi perusti spiritualistisen aikakauslehti *Spiritistin* ja johti helsinkiläis-tamperelaisen Suomen Spiritistisen Seuran (SSS) järjestäytymistä. Nämä hankkeet merkitsivät spiritualismin ensimmäistä muodollista järjestäytymistä Suomessa, mikä on tutkimuksessa jäänyt lähes täysin kirjailija Helmi Krohnin 1940-luvulla perustaman Suomen Spiritualistisen Seuran varjoon.³⁷ Jalo-Kiven johtama liike kuihtui ja painui unohduksiin jo 1910-luvun alkupuolella, mutta se muodosti hetkellisesti huomattavan ilmiön Suo-

men esoteerisella kentällä. Huomionarvoista on, että SSS limittyi etenkin alkuvaiheissaan niiden STS:n aktiivien piireihin, joilla oli vaikutusvaltaa myös työväenliikkeessä. Palomaa valittiin SSS:n ensimmäiseksi varapuheenjohtajaksi ja Ramstedt oli sen ensimmäisen johtokunnan jäsen.³⁸

1910-luvulla Suomessa toimineiden esoteeristen liikkeiden kenttä monipuolistui entisestään, mikä heijastui myös työväenliikkeen ja esoterian välisiin kytkentöihin. Aiemmassa kotimaisessa tutkimuksessa minimaaliselle huomiolle on jäänyt Idän Tähdän järjestö (*Order of the Star in the East*), jonka kansainvälinen Teosofisen Seura perusti Annie Besantin ja Charles Leadbeaterin (1854–1934) johdolla eräänlaiseksi satelliittiliikkeeksi vuonna 1911. Idän Tähdän Järjestön opilliseen keskiöön kuului ajatus uuden Kristuksen tai maailmanopettajan paluusta. Besant ja Leadbeater olivat ottaneet koulutettavakseen intialaisen Jiddu Krishnamurtin (1895–1986), josta piti seuran mukaan tuleman uskonnollinen auktoriteetti ikään kuin saman ketjun jatkoksi, johon Buddha ja Jeesuskin olivat kuuluneet.³⁹ Idän Tähdän Järjestön käsitteellinen linja nojasi samankaltaiseen orientalistiseen kehitysidealismiin, joka näkyi myös spiritualismin ja teosofian painotuksissa. Suomessa liike organisoitui suhteellisen nopeasti kansainvälisen pääseuran toiminnan alkamisen jälkeen. Kotimainen Idän Tähdän Järjestö (ITJ) aloitti 1912 ja julkaisi jatkossa *Idän Tähti* sekä *Tähtilehti* -aikakauslehtiä.⁴⁰

ITJ:n toiminta herätti sekin kiinnostusta työväenliikkeen verkostoissa. Järjestön kotimaiseen johtoon kuului esimerkiksi sosiaalidemokraattisessa koulutuspolitiikassa vaikuttanut ja vuoden 1919 eduskuntavaaleissa SDP:n varakansanedustajaksi valittu Helmi Jalovaara (1876–1973).⁴¹ Jalovaaran tapaus havainnollistaa, kuinka esoteerisista liikkeistä nousevilla ihanteilla oli jaloisijaa muuallakin kuin vain SDP:n marginaaleissa. Poliittisen työnsä ohella Jalovaara toimi 1910-luvulla sekä ITJ:n että STS:n kiertävänä puhujana, eikä tämä toiminta näyttänyt aiheuttaneen sen kummempia stigmoja Jalovaaran statukseen SDP:n jäsenenä. Kiintoisaa on, että ainakin *Suomen Sosiaalidemokraatti* ja maakuntien työväenlehdet myös mainostivat Jalovaaran esitelmiä

1910-luvun lopulla, joten esoteeriset aatteet eivät ainakaan tuolloin olleet täysin pannassa SDP:n lehdistössä.⁴²

Palomaan ja Jalovaaran lisäksi Suomea kierteli 1900- ja 1910-luvuilla monia muitakin puhujia, jotka esittelivät esoteeristen liikkeiden asiaa työväelle. Vuoden 1909 alussa Vaasan seudulla teosofiasta luennoi Arvi Montonen, joka lehtimainosten mukaan toimi myös nimellä Arvi Montoheimo. Hän piti esityksiään ainakin ruotsinkielisen kaupunkityöväen Arbetets Vänner -yhdistyksessä. Savossa kiertäessään Montonen puhui lehtien mukaan kauppa-apulaisyhdistyksen tiloissa.⁴³ Työväenliikkeen kannalta keskeinen STS:n asiamies oli tuleva SDP:n kansanedustaja ja puolustusministeri, rautatietyöläinen Yrjö Kallinen (1886–1976), joka oli 1900-luvun alussa herättänyt huomiota myös ammattiyhdistysaktiivina paljolti juuri puhe- ja esiintymistaitojensa ansiosta. STS:n johdon Kalliselle lähettämistä kirjeistä käy ilmi, että seura yritti 1910-luvun alussa värvätä häntä eräänlaiseksi pääagitaattorikseen. Kirjeiden perusteella Kallinen oli STS:lle arvokas mies paitsi henkilökohtaisen karismansa myös niiden kontaktien vuoksi, joita hänellä oli eri ammattiyhdistys- ja puolueinstansseihin. Seuran johto oli valmis antamaan Kalliselle vapaat kädet puhujatoimensa suunnittelussa ja ilmeisesti hänen haluttiin operoivan juuri siinä rautateiden, radanvarsitaajamien ja SDP:n paikallisosastojen verkostossa, jossa hän oli valmiiksi tunnettu. Lopulta Kallinen tarttui pestiin ja toteutti vuosina 1913–1914 esitelmäkiertueen STS:n nimissä raportoiden siitä seuran lehteen samoin kuin Palomaa muutamaa vuotta aiemmin.⁴⁴

Palomaan, Jalovaaran, Kallisen ja muidenkin esoteeristen liikkeiden asialla kiertäneiden puhujien toiminta avaa mielenkiintoisen näkökulman esoteeristen liikkeiden ja työväenliikkeen välisen yhteyksien rakentumiseen. Soikkanen on todennut SDP:n tärkeitä julkisuuskanavia määritellään oleelliseksi ”puhujakaaderit”, eli julkisia esitelmiä pitäneen agitaattoriverkoston, johon puolue alkoi panostaa viimeistään vuoden 1903 jälkeen.⁴⁵ Nykytutkimuksen valossa näyttää siltä, että agitaatioverkosto oli myös paikka, jossa esoteeristen liikkeiden julkisuus ja SDP:n julkisuus pääsivät limittymään erityisesti paikallistasoilta käsin katsottuna.

STS:n johto pyrki ilmeisen tietoisesti jäljittelemään SDP:n tehokkaaksi havaittua julkisuusstrategiaa ja hyödyntämään sen agitaatioverkoston valmiita rakenteita lähettämällä esimerkiksi niistä perillä olleet Palomaan ja Kallisen kiertelemään junakyydeillä maakuntien työväentaloja ja muita vastaavia kokoontumispaikkoja. Asetelma on sinänsä looginen, sillä kuten Soikkanenkin on todennut, tällaiselle toiminnalle oli tilausta. ”Tieteellinen” sosialismi oli uskontokritiikkinsä vuoksi maakuntien työväelle usein vastenmielistä kuultavaa, kun taas esoteeristen liikkeiden yhteiskuntakritiikki suhtautui uskonnollisiin ideaaleihin suopeasti.⁴⁶ Tämä pehmeä linja näyttää pysyneen vireillä myös vuoden 1906 jälkeen.

Tietäjässä esitelmätoimintaan liittyviä aikalaiskokemuksia pohdiskeli Hanna Ruuskanen, joka niin ikään kuului 1910-luvulla kiertäneisiin teosofisiin agitaattoreihin:

”Kyllä tämä matka on ollut erinomainen. Aina tutkin, miksi minä täällä matkustan ja puhun. Mutta varmasti uskon, että tietä pitää raivata. Täällä on ihmisiä, jotka eivät ole ikinä kuulleet teosofiaa mainittavan. Eivät he osta kirjoja tutustuakseen, vaan kun kuulevat esitelmiä, niin heräävät ja ihailevat teosofiaa. Kyllä he ovat halukkaita kuulemaan. Kuinka näkyy, että ihmiset kaipaavat jotain uutta.”⁴⁷

Ruuskasen kirjoitus heijastaa julkisen puheen merkitystä painetun sanan ohella keskeisenä tiedonvälityksen ja yliaalueellisten kollektiivien rakentamisen keinoa 1900-luvun alussa. Esitelmät tavoittivat myös sellaisia, jotka muuten jäivät tiedollisten verkostojen ulottumattomiin tai joita kirjallinen esitysmuoto ei syystä tai toisesta innostanut. Tällainen tiedonvälitys kannatteli osaltaan myös esoterian ja työväenliikkeen vuorovaikutusta 1900-luvun alussa.

SDP:n kasvatuspolitiikan ja modernin esoterian yhteyksiä 1910-luvulla

Opettaja, toimittaja, runoilija ja SDP:n kansanedustaja Hilja Pärssinen (1876–1935) on tunnettu hahmo 1900-luvun alun työväenliikettä käsittelevässä tutkimuksessa. Tuoreen näkökulman Pärssisen toimintaan on viime vuosina avannut se tosiasia, että hän oli tutustunut kansainvälisen Teosofisen Seuran oppeihin ja mitä todennäköisimmin saanut niistä vahvistusta omille poliittisille ihanteilleen. Esimerkiksi vuonna 1908 Pärssinen kirjoitti Sosialidemokraattisen Naisliiton julkaisemassa *Työlaisnaisessa*, kuinka nykyajan ”tuli myöntää, ’ettei ole uskontoa totuutta korkeampaa’ ja että elämä ilman siveyslakeja on mielivaltaa”.⁴⁸ Kiinnostavaa on, että virke ”ei ole uskontoa totuutta korkeampaa” oli Pärssisen silmissä syytä laittaa lainausmerkkeihin. Hän ei vihjannut tekstissään sitaatin taustoista, mutta kansainvälisen Teosofisen Seuran tunnettu motto (”No religion higher than truth”) kuului täsmälleen samoin. Pärssinen ei kuitenkaan ollut STS:n jäsen, eikä hänellä nykytietämyksen mukaan ollut merkittäviä siteitä sen alkuvaiheiden kannalta keskeisiin henkilöihin. Hänen kokemuksensa ja käsityksensä teosofiasta rakentui pikemminkin edellä kuvatun kansainvälisen kontekstin kautta kuin suhteessa kotimaassa kehkeytyneeseen kiistaan, jonka yhteydessä muuttamat SDP:n ”kärkiryhmän” ja ”ihannesocialismin” johtomiehet piikittelivät toisiaan.⁴⁹

Teosofisen Seuran johtaja Annie Besant oli Pärssiselle todennäköisesti yksi myönteinen referenssi. Viime vuosien kansainvälisessä historian tutkimuksessa on käynyt ilmi, kuinka Besantin roolit yhtäältä sosialistisena yhteiskuntakriitikkona ja toisaalta monituhattajäsenenä kansainvälisen teosofisen liikkeen johtajana tekivät hänestä esikuvan monille eurooppalaisille naisille, jotka aloittelivat työtään julkisen ja/tai poliittisen toiminnan eri sektoreilla 1900-luvun alussa.⁵⁰ Pärssinen ja Besant olivat ideologisissa painotuksissaan selvästi samoilla urilla. Besant korosti Teosofisen Seuran johdossa kasvatuksellisia tavoitteita ohjaamalla seuran resurssija erilaisiin koulutus- ja kansansivistyshankkeisiin eri

Sosiaalidemokraattiset naiskansanedustajat vuoden 1917 ensimmäisillä valtiopäivillä. Ylärivissä Alma Jokinen oikealla ja Hilja Pärssinen alarivissä toinen vasemmalta. Työväen arkisto TA28377.

puolilla maailmaa. Tämä todennäköisesti vetosi Pärssiseen, joka opettajantyön ohella hoiti useampaakin kansanvalistustehtävää. Todistettavasti hänen teosofiamyönteisyytensä taustalla oli myös ruotsalaisten kollegoiden, kuten sosialistiagitaattori Kata Dalströmin (1858–1923) ja Pärssisen arvostaman opettaja-kirjailija Ellen Keyn (1849–1926) kiinnostus Besantia ja tämän edustamia ihanteita kohtaan. Pärssinen oli perehtynyt Keyn kirjoituksiin ja siteerasi tätä uskontokasvatukseen liittyvissä linjauksissaan, joissa oleellista oli ihmisessä piilevän ”hyvyyden idun” jalostaminen humanin ja liberaalin koulutuksen avulla. Keyn ajatuksia mukaillen Pärssinen katsoi, että jos ihmiset oppisivat muodostamaan uskonnolliset kantansa solidaarisesti vailla kirkko- ja nurkkakuntien pystyttämiä kilpailuasetelmia, tuloksena olisi uusi ihanneihminen ja ihanteellinen yhteiskunta. Pärssiselle tärkeä historiallinen kiintopiste oli myös ideaali kristillisestä alkuseurakunnasta ja ”puhtaasta” Jeesuksen opista. Lisäksi hän lainasi teksteihinsä aineksia Saint-Simonin ja Robert Owenin teoksista. Ne vahvistivat hänen kohdallaan ajatusta siitä, kuinka uskonnol-

liset tunteet osoittivat jokaisen ihmisyksilön olevan pohjimmiltaan tasavertainen osa kehittyvää maailmanhenkeä ja velvollinen kehittämään itseään hengen asettamien edellytysten mukaisesti.⁵¹

Pärssisellä oli tunnetusti vaikutusvaltainen asema SDP:ssä, mikä tekee hänen uskonnollisista kasvatusihanteistaan erityisen mielenkiintoisia puolueen ja esoteeristen aatteiden välisten kytkösten kannalta. Jussi Pikkusaari on nimittänyt ”pärssisläisyydeksi” puolueen sisällä vaikuttanutta uskontopoliittista linjaa, joka ajoi karkeasti suurlakkovuoden ja sisällissodan välisellä jaksolla tunnustuksellisen uskonnonopetuksen lakkauttamista ja yksilöllisesti punnittujen uskonnollisten näkemysten ja/tai vakuumusten keskittämistä. Tähän linjaan liittyivät myös edellä mainitun kansanedustaja Väinö Jokisen uskonnollisesti vapaamieliset kasvatusnäkemykset.⁵² Jos otetaan todesta tulkinta ”pärssisläisyyden” vaikutusvallasta suhteessa SDP:n uskonnollisiin linjauksiin, asettuvat Pärssisen teksteihin ja henkilöhistoriaan sisältyvät viittaukset Teosofisen Seuran kansainvälisessä julkisuudessa ylläpitämiin ihanteisiin mielenkiintoiseen valaistukseen. Tätä kautta on loogista päätellä, että edellä kuvatussa mannermaisen humanismin, varhaissozialismin ja esoteeristen liikkeiden muodostamassa aatejatkumossa syntyneillä ideaaleilla oli SDP:n sisällä yleisempääkin merkitystä ”pärssisläisyyden” vaikutusaikana.

Toimittaja-kirjailija Hilda Tihl (1870–1944) lähipiireineen muodostaa kiintoisan tapausesimerkin SDP:n kasvatusideologian ja esoteeristen aatteiden yhteyksistä. Tihl oli 1900-luvun alkuvuosista lähtien työväenlehtien aktiivinen avustaja ja nousi vain hiukan myöhemmin kotimaisen työväenkirjallisuuden eturiviin romaanikirjailijana. Vuosina 1908–1915 hän toimitti lapsille ja nuorille suunnattua, kasvatuksellisesti orientoitunutta *Ihanne*-lehteä, joka ilmestyi kuukausittain *Työläisnaisen* liitteenä. Tihl oli viimeistään 1910-luvun taitteessa tutustunut Besantin kirjoituksiin. Pärssisen tavoin Tihläkään ei kuulunut STS:aan. Hän myös esitti julkisuudessa varsin suoraa kritiikkiä Kurikan ja Ervastin käsityksiä kohtaan. Tihlän mukaan ne edustivat lähinnä keskiluokkaista ja itsetyytyväistä nojatuolifilosofointia, josta ei koitunut yhtäkään konkreettista parannusta työväenluokkaisten

ihmisten arkeen. Hänen kannaltaan tärkeä ideologinen kiintopiste oli sen sijaan Pärssisenkin yhteydessä mainittu Kata Dalström, jonka kirjoituksia Tihlän suomensuomalainen *Työläisnaiseseen*.⁵³

Tihlälle käyttökelpoista 1900-luvun esoteeristen liikkeiden ideologiassa oli ajatus ihmisistä ”korkeampina olentoina”. Tässä suhteessa hänen käsityksensä olivat samansuuntaisia Besantin linjausten kanssa: hänenkin kirjoituksissaan korostui ajatus yksilön sisäisissä kokemuksissa manifestoituvasta kehittyvästä hengestä, joka oli yhteydessä muissa ihmisissä ja elävässä luonnossa vaikuttavaan maailmanhenkeen. Tihlän sanoin todelliseen tasa-arvoon johtavan yhteiskunnallisen kehityksen ensimmäinen askel oli yksilöllisen ”sielun” herääminen ja ”laajeneminen”, jonka myötä syntyi ymmärrys siitä, että kaikki ihmiset olivat fyysisten eroavaisuuksiensa alla veljiä ja siten velvoitettuja solidaarisuuteen toisiinsa kohtaan. Kuten Tihlän itse kuvaili: ”jos me syvästi tunnemme, että jokainen elävä olento on minä, että jokaisen elävän olennon kipu on minun kipuni, jokaisen nälkä minun nälkäni – silloin olemme viisaat [...]”. Hän puhui myös historian saatossa ajoittain esiintyvistä erityisyksilöistä. He olivat hänen mukaansa ”miehiä, joilla on erikoinen rohkeus sieluissaan. Ne ovat kautta aikojen koittaneet saada tajuntaamme liikkeelle, vedellen yltämme pimeyden peitekerroksia”.⁵⁴ Tämä käy temaattisesti yksiin sen idealin kanssa, jota Besant painotti 1910-luvun taitteesta alkaen sekä Teosofisessa Seurassa että varsinkin Idän Tähdessä, jonka kuvastossa Krishnamurti-nuorukaista esiteltiin Buddhan ja Jeesuksen kaltaisten uskonnollisten suurmiesten elävänä mantteliperijänä.

Kiinnostavia ovat myös Tihlän puolison, opettaja Urho Tuuralan (1882–1944) kirjoitukset *Vapaa Ajatus* -aikakauslehdessä, joka oli 1910-luvulla molemmille oleellinen toimintakanava *Ihanteen* ja heidän kotikuntansa Vihdin työväenyhdistyksen ohella. Tuurala oli puolisoaan suorasanaisempi besantilaisen teosofian kannattaja. *Vapaassa Ajatuksessa* vuonna 1917 julkaistut artikkelit osoittavat, että hän piti Teosofisen Seuran oppeja keinoon tasapainottaa SDP:n kovaa päivänpolitiikkaa ja luokkataistelupuhetta. Tuuralan mukaan kestävin sosialismi syntyisi ”puhtaasta” uskonnollisuuden periaatteille, joissa buddhalaisuuden,

hindulaisuuden ja kristinuskon parhaat elementit mahdollistaisivat eurooppalaisille yksilöille uuden elämäntavan. Sen keskiössä olevat solidaarisuuden ja ”askeesin” eli sinnikkään koulututtamisen ja moraalisen kilvoittelun periaatteet olivat puolestaan tie parempaan yhteiskuntaan. Tuuralan sanoin Euroopassa oli viriämässä ”intialainen renessanssi”, jonka ytimessä oli kansainvälinen Teosofinen Seura. Hän katsoi seuran toiminnalla olevan ”tieteellinen ja samalla kertaa uskonnollinen luonne”, sekä myös syvällä länsimaisessa ”sivistysperinteessä” olevat historialliset juuret, minkä ansiosta se oli sopiva taho julistamaan puhtaan uskonnon asiaa työväenluokkaisille massoille. Myös Tihlän ensimmäisen puolison, postivirkailija Karl Nicklinin (1860–1925) kirjallisesta jäämistöstä on löytynyt Besantin teosofiaa ja antroposofisen koulukunnan perustajan Rudolf Steinerin (1861–1925) filosofiaa käsitteleviä muistikirjoja, joista ainakin yksi on osoitettu Tihlän luettavaksi. Tuurala ja Nicklin olivat molemmat myös työväenliikkeen aktiiveja, joten Tihlän ihmissuhteet näyttäisivät muodostuneen pitkälti poliittisen sosialismin ja esoteeristen aatteiden kautta välittyneiden uskonnollisten ihanteiden ympärille.⁵⁵

Alkukesästä 1917 toimintansa aloittanut Sosialidemokraattinen opettajayhdistys (myöh. Sos. dem. opettajaliitto) oli ilmeinen esoteeristen aatteiden ja SDP:n koulutuksellisten näkemysten välisen vuorovaikutuksen paikka. Artikkelimme kannalta kiinnostavaa on, että SDP:n eduskuntaryhmän opettajilla, kuten Pärssisellä, Hulda Salmella (1879–1949) ja Kaarlo Saarella (1857–1927) oli kansanedustajina sekä kontakti SDP:n poliittiseen keskiöön että vaikutusvaltaa opettajayhdistyksen toiminnassa.⁵⁶ Sekä Pärssinen että Jalovaara esitelmöivät sosiaalidemokraattisen kasvatustalitiikan uusista suunnista yhdistyksen perustamiskokouksessa ja molemmat toimivat sittemmin yhdistyksen johdossa. Etenkin Jalovaaran valitseminen yhdistyksen puheenjohtajaksi sisällissodan jälkeen on merkillepantavaa, sillä hänen aktiivisuutensa ja esitelmätoimintansa STS:n ja ITJ:n parissa oli kenties huipussaan ennen sisällissotaa ja heti sen jälkeen. On myös selvää, ettei Jalovaara vetänyt jyrkkää temaattista rajaa toimintansa eri lohkojen välille, sillä kasvatuserihanteiden, uskonnollisuuden

ja sosialistisen yhteiskuntaetiikan synteessin rakentaminen oli näkyvä teema myös hänen teosofisissa esitelmissään.⁵⁷

Tapaus Tampere: esoteriaa työväenliikkeen ja raittiusliikkeen paikallisverkostoissa

Tämän artikkelin kirjoittajat ovat käynnistäneet Jalmari Finnen säätiön tuella tutkimushankkeen, joka kartoittaa Tampereen seudun työväenliikkeen kytkentöjä 1900-luvun taitteen esoteerisiin liikkeisiin. Tampere on kotimaisen historiakuvan kannalta otollinen tapaustutkimuksen kohde, sillä kaupunkia on jo pitkään tarkasteltu uskonnon, modernisoituvan yhteiskunnan ja työväenluokan välisten suhteiden näkökulmasta.⁵⁸ Hankkeemme laajentaa aiemman tutkimuksen luomaa kuvaa esoteeristen liikkeiden ja niiden edustamien käsitysten suuntaan. Tutkimusaineiston keruu ja analyysi on edennyt pisteeseen, jossa alustavia havaintoja on mahdollista esittää. Lähtökohdaksi sopii, että esoteeristen liikkeiden järjestäytyminen 1900-luvun alun Suomessa synnytti 1910-luvun taitteesta alkaen myös Tampereella muun muassa spiritualismin, STS:n ja ITJ:n pohjalta syntyneitä organisaatioita, jotka tarjosivat paikkoja esoterian ja paikallisen sosiaalidemokraattisen liikkeen kohtaamisille. Perehtymällä näihin verkostoihin olemme myös havainneet, että on hedelmällistä laajentaa työväenliikkeen ja esoteeristen aatteiden välisten kosketuspintojen selvittämistä muun kansalaisjärjestäytymisen, kuten työväenliikkeeseen läheisesti limittyneen raittiusliikkeen suuntaan.⁵⁹

Tampereen Spiritistinen Seura (TSS) perustettiin keväällä 1909 vain hieman aiemmin Helsingissä perustetun SSS:n alaosastoksi. Toiminnallisesta yhteydestä paikallisten hankkeiden välillä kertoo esimerkiksi se, että keskusseuran perustajajäsenet Palomaa ja Ramstedt pitivät spiritistisiä luentoja myös tamperelaisten spiritulistien tilaisuuksissa. Tampereen merkitys spiritulistisen järjestäytymishankkeen kannalta kohosi huomattavasti, kun *Spiritistin* ja SSS:n johtohahmo Jalo-Kivi muutti syksyllä 1909 kaupunkiin: tämän jälkeen Tampere korvasi Helsingin suomalaisen

spiritualismin sillanpääasemana, kunnes hanke hiipui vuoden 1913 tienoilla.⁶⁰ TSS:n jäsenluetteloita ei ole säilynyt, mutta *Spiritistissä* julkaistuista hajanaisista tiedoista voidaan päätellä, että sillä oli yhteyksiä paikallisen kansalaisyhteiskunnan eri alueille ja selvästi myös sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen verkostoihin. Havaintoesimerkiksi sopii Alma Jokinen (1882–1939, os. Malander), joka oli pitkän linjan sosiaalidemokraattinen agitaattori ja vuodesta 1908 alkaen SDP:n kansanedustaja. Hänet mainittiin *Spiritistissä* keväällä 1910 yhtenä henkilöistä, jotka olivat ottaneet vastuulleen anoa lääninkuvernööriltä vahvistusta TSS:n säännöille. *Spiritistissä* mainittiin loppuvuodesta 1909 myös Rosa Sandroos, joka toimi yhdessä Jokisen kanssa Tampereen ulkotyöväenyhdistyksen Äitien osastossa (p. 1908).⁶¹

TSS oli ensimmäinen kaupungissa perustettu esoteerinen seura, mutta myös ajatus teosofian nimissä tapahtuvasta järjestäytymisestä oli noussut esiin. Taustalla oli Helsingistä käsin suurlakon tienoilla alkanut ja kansallista ulottuvuutta tavoitellut teosofinen esitelmä- ja järjestötoiminta. Palomaa piti vuosien 1906–1907 kiertueensa aikana kaksi esitelmää Tampereella rautatieläisten huoneistolla ja joitakin tamperelaisia liittyi irtojäseninä STS:aan sen perustamisvuonna 1907.⁶² Paikallisloosin perustaminen tapahtui kuitenkin vasta alkuvuodesta 1910, kun teosofisena matkapuhujana toista vuotta kierrellyt vaasalainen suutari Juho Lehto asettui kaupunkiin esitelmöimään. Lehto on jälleen yksi esimerkki kasvavasta esoteeristen puhujien joukosta, joka näihin aikoihin ilmaantui suomalaisten kylien ja kaupunkien puhujalavoille. Hänen kauttaan voidaan myös havainnollistaa, ettei esitelmöinti ollut aina esoteeristen seurojen ohjailemaa, sillä hän vaikuttaa toimineen omasta aloitteestaan. Lehdon luentojen myötä tamperelaisten teosofien pohdinnat STS:n paikallisosaston perustamisesta konkretisoituivat toiminnaksi ja Valonheittäjäloosi perustettiin kevään kuluessa.⁶³

Valonheittäjään seuraavien vuosien aikana liittyneiden joukossa oli useita työväenluokkaisia ja paikallisen työväenliikkeen verkostoissa vaikuttaneita yksilöitä. Erityisen kiinnostava tapaus on loosin johdossakin toiminut Pispalan kansakoulun opettaja

Kyösti Laine (s. 1872). Hän otti 1900-luvun alusta alkaen osaa asuinalueensa järjestäytyneen työväestön hankkeisiin muun muassa Pispalan työväenyhdistyksen puheenjohtajana, minkä lisäksi hän oli vuonna 1917 perustamassa Sosiaalidemokraattista opettajayhdistystä. Teosofian ohella Laine oli kiinnostunut tolstoilaisuudesta. 1910-luvulla hän liittyi myös ITJ:öön ja toimi sen tamperelaisen paikallisaoston vastuuhenkilönä. Hänen kansalaistoimintansa ulottuvuudet rinnastuvat täten kiintoisalla tavalla Helmi Jalovaaran uraan. Jalovaaran tavoin Lainekaan ei pitänyt esoteerisia aatteita kohtaan tuntemaansa mielenkiintoa vakan alla, vaan esitelmöi niistä aktiivisesti Tampereella ja lähiseuduilla.⁶⁴ Hänen luennoistaan ja lehtikirjoituksistaan kiintoisia ovat ne, joissa Laine otti kantaa pedagogisiin kysymyksiin ja hahmotteli teosofian mukaisia kasvatusihanteita. Nämä pyrkimykset konkretisoivat sosiaalidemokraattisten opettajien ja esoteeristen aatteiden välistä suhdetta osoittamalla, kuinka esimerkiksi teosofia saattoi myös paikallisella ruohonjuuritasolla tarjota näkökulman kasvatuksellisten kysymysten käsittelyyn.⁶⁵ Laineen esoteerisiin harrastuksiin liittynyt pedagoginen intressi käy selväksi myös hänen yhteydestään Teosofiseen nuorisoliittoon, jonka paikallisosasto toimi 1910-luvun alussa hetkellisesti myös Tampereella.⁶⁶

Joidenkin Tampereen sosiaalidemokraattisten aktiivien osallistuminen TSS:n, Valonheittäjän ja ITJ:n kaltaisten seurojen toimintaan oli sikäli luontevaa, että esoteeriset aatteet olivat olleet esillä paikallisen työväenliikkeen parissa vuosisadan ensivuosisista alkaen. *Kansan Lehdessä* ilmestyi jo vuonna 1902 joitakin Teosofiseen Seuraan viittaavia artikkeleita ja lehden toimitus palveli vuonna 1905 hetkellisesti *Omatunnon* tilauspisteenä.⁶⁷ Arkistolähteet osoittavat, että teosofian käsite nousi 1900-luvun alussa esiin myös Tampereen työväenyhdistyksen (TTY) keskusteluseurassa uskontoa käsittelevien pohdintojen yhteydessä. Tämä on huomionarvoista esimerkiksi keskusteluseuran toimintaan osallistuneen Alma Jokisen kohdalla. Hänen tarkempi suhtautumisensa teosofiaan on vielä epäselvä, mutta jonkinlainen yhteys on todennäköinen jo siksi, että hän oli Pärssisen ja Tihlän tavoin kiinnostunut Ellen Keyn ajatuksista, joita hän toi esiin

myös TTY:n keskusteluseurassa.⁶⁸ Mahdollista on, että esoteeriset aatteet nousivat esiin myös Tampereen ulkotyöväenyhdistyksen Äitien osastossa. Sen lisäksi, että osastossa toimineet Jokinen ja Sandroos voidaan yhdistää TSS:aan, kuului osaston johtaviin aktiiveihin myös Ida Virta (os. Pajunen), joka liittyi miehensä, muurari Frans Virran kanssa Valonheittäjään. Kuriositeettina mainittakoon myös, että osaston tilaisuuksissa esiintyneisiin puhujiin lukeutui esoteerisia verkostoja ja työväenliikettä lähellä ollut kansakoulunopettaja Esa Paavo-Kallio (1858–1936).⁶⁹

Myös paikalliset raittiusyhdistykset muodostivat paikkoja, joissa työväenliikkeen aktiivit saattoivat tulla kosketuksiin esoteeristen aatteiden kanssa. Kiinnostava tapaus on esimerkiksi Raittiusyhdistys Liitto (p. 1884), joka veti puoleensa myös paikallisen työväenliikkeen jäseniä.⁷⁰ Yhdistyksen johdossa toimi 1900-luvun alkuun asti Tampereen Aleksanterin koulun opettaja Aaku Mäki (1865–1948), joka oli ainakin ohimennen mukana myös työväenliikkeen hankkeissa: hän toimi esimerkiksi Tampereen työväen osuuskauppayhdistyksen tilintarkastajana ja Tampereen työväenpuolueen valtuustovaaliehdokkaana (1902). Sittenkin myös nimellä Sampsu Luonnonmaa tunnetun Mäen ajattelussa teosofialla ja tolstoilaisuudella oli tärkeä rooli. Viimeistään suurlakon jälkeen hän seurasi näiden aatteiden johdatusta ja jätti opettajan-toimensa, ryhtyi kirjailijaksi, kirjankustantajaksi ja kansanparantajaksi. Hän oli myös yksi niistä harvoista tamperelaisista, jotka jo vuonna 1907 liittyivät STS:n irtojäseniksi.⁷¹ Ry. Liiton jäsenyys yhdisti myös joitakin edellä mainittuja sosiaalidemokraattisen työväenliikkeen aktiiveja. Alma Jokinen liittyi yhdistykseen jo 11-vuotiaana (1894) ja liikkui sen piirissä, kunnes työikään tultuaan hänen kansalaistoimintansa alkoi suuntautua pääasiassa työväenyhdistyksiin.⁷² Laine puolestaan kuului yhdistyksen johtohahmoihin 1900-luvun alussa.⁷³ Tamperelaisen raittiusliikkeen ja esoteeristen aatteiden välinen yhteys ei vaikuta rajoittuneen vain Ry. Liittoon: esimerkiksi Juho Lehto esitelmöi vuonna 1910 myös Ry. Aamuruskon näytelmäseurassa.⁷⁴ Raittiusliikkeen merkitystä esoteeristen aatteiden ja kansalaisyhteiskunnan välisten suhteiden hahmottumisessa voidaan täsmentää myös huomioi-

malla raittiusyhdistysten ylläpitämien tilojen tärkeys esoteerisen seuratoiminnan alustoina: TSS:n ja Valonheittäjän kokoukset ja esitelmät pidettiin usein Raittiustalolla tai Ry. Taiston talolla.⁷⁵

Modernit esoteeriset liikkeet kietoutuivat 1900-luvun taitteessa tiiviisti yhteen niin kutsutun ”elämänreformin” (saks. *Lebensreform*) kanssa. Kyse oli laajalle levinneestä poliittisesta ja kulttuurisesta virtauksesta, jonka keskiössä olivat ideat luonnonmukaisuudesta sekä yksilön ja kansojen terveyden kaikinpuolisesta kohentamisesta. Niinpä esimerkiksi kasvisruokavalio ja erilaiset luontaishoidot olivat tärkeä osa käsitystä siitä, mitä elämä vaikkapa ”teosofina” käytännössä merkitsi.⁷⁶ Tästä näkökulmasta ei ole mitenkään yllättävää, että esoteeriset aatteet löysivät tiensä myös raittiusliikkeen kaltaiseen hankkeeseen, joka pyrki vapauttamaan kansan alkoholiin liitetyistä sosiaalisista, moraalisisista ja terveydellisistä ongelmista. Mäki oli kiinnostunut elämänreformiin liitetyistä käsityksistä ja käytännöistä, joita hän toi myös työväen ulottuville osuuskunta Väinämöisen (p. 1902) julkaiseman ja levittämän kirjallisuuden välityksellä. 1910-luvun alussa hän perusti hieroja Lahja Leppäsen kanssa (1875–1944) *Luonnonparantaja*-aikakauslehden (1912–1914), joka keskittyi entistä selkeämmin suomalaisen kansan elämäntapojen luonnonmukaiseen uudistamiseen. Leppänen oli toiminut Mäen ja Laineen tavoin Ry. Liiton johtoportaanissa 1900-luvun alussa. Hänkin sitoutui myöhemmin esoteeristen liikkeiden toimintaan: 1910-luvulla hän kuului ainakin ITJ:n sisäpiiriin ja oli perustamassa *Idän Tähti*-lehteä. Sattuvaa on, että Leppäsen kuolinilmoituksen mukaan hänen hautajaisissaan seremonioista vastasi Yrjö Kallinen.⁷⁷

Tässä luvussa käsitellyt Tampereen toimijaverkostot vahvistavat viime vuosien kansainvälisessä tutkimuksessa rakentuneita käsityksiä esoteeristen liikkeiden relationaalisista, muihin aikalaiskulttuurin ilmiöihin limittyneistä merkityksistä. Esoteeristen liikkeiden vaikutus ei rajautunut vain muodollisten yhteenliittymien rajaamaan tilaan, kuten TSS:aan, Valonheittäjään tai ITJ:öön, vaan teosofian ja spiritualismin kaltaiset ilmiöt saattoivat resonoida mielekkäällä tavalla yleisempienkin yhteiskunnallisten keskustelujen kanssa ja tulla sitä kautta laajemmin osaksi

kansalaisyhteiskunnan parissa syntyneitä hankkeita. Kun asiaa tarkastellaan yksittäisten toimijoiden ja heidän verkostojensa tasolla, samassa ympäristössä vaikuttaneiden uskonnollisten ja yhteiskunnallisten liikkeiden väliset rajat osoittautuvat huokoiksi. Nämä huomiot ovat merkityksellisiä työväenliikkeen ja esoteeristen aatteiden välisten yhteyksien kannalta: sosiaalidemokraattiset aktiivit saattoivat tulla kosketuksiin spiritualismin ja teosofian kaltaisten aatteiden kanssa hyvin monenlaisissa paikoissa ja – kuten esimerkiksi Kyösti Laine – he selvästi kuljettivat näitä aatteita mukanaan erilaisten kansalaishankkeiden välillä.

Työväenliikkeen ja modernin länsimaisen esoterian kytköksiä

Edellä olemme tuoneet esille viime vuosisadan alussa työväenliikkeen piirissä toimineita yksilöitä ja heidän ympärilleen rakentuneita henkilöverkostoja, joissa esoteeristen liikkeiden välittämiä aatteita levitettiin työväestön keskuuteen. Tarkastelumme osoittaa, että länsimaisen esoterian ja sosialistisen ideologian välille ei syntynyt puolueen johtomiesten ”tuomiosta” huolimatta katkosta siinä määrin kuin useat tutkijat ovat aiemmin esittäneet. Lisäksi artikkelimme osoittaa, että ”teosofiset” käsitykset eivät tulleet työväenliikkeeseen yksinomaan – tai edes merkittävässä määrin – Matti Kurikan kautta, saati hävinneet tämän vetäydyttyä kotimaan politiikasta. Kysymys oli pikemminkin jatkumosta, jossa esoteeristen liikkeiden ja paikoin myös monien 1800-luvun kannalta keskeisten tieteellisten, uskonnollisten ja ideologisten virtausten kautta tunnetuiksi tulleet uskonnolliset näkemykset sulautuivat monien työväenliikkeen aktiivien käsityksissä yhteen ja heijastuivat edelleen laajemmin työväenliikkeen poliittisiin ja kulttuurisiin verkostoihin.

Esimerkiksi SDP:n uskontopoliitiikan yhdeksi merkittävimmäksi suuntaukseksi muodostuneen ”pärrssiäläisyyden” lähempi tarkastelu tuo ilmi sen, että teosofisilla käsityksillä oli keskeinen merkitys suomalaisen sosialismin ja työväenliikkeen uskonnol-

lisissä linjauksista vielä pitkään aiemmissa tutkimuksissa esitetyn katkoksen jälkeen. Hilja Pärssisen, Helmi Jalovaaran, Kyösti Laineen sekä muiden artikkelissa esiin nostettujen opettajien ja kiertävien puhujien kautta käy selväksi myös se, että esoteeristen liikkeiden välittämät ideaalit näkyivät selkeästi uskontopolitiikan ohella sosialistisessa sivistys- ja valistustyössä sekä puolueen koulutuspolitiikassa, joissa korostuivat ajatukset puhtaasta Kristuksen opista sekä jokaisen sielun tasa-arvoisuudesta. Työväen kulttuurihistorian kannalta kiintoisaa on, että esoteeristen liikkeiden kautta kotimaisiin keskusteluihin alkoi ilmaantua monia terveyteen ja elämäntapoihin liittyviä ideaaleja, jotka ovat olennainen osa myös nykyajan julkisuutta.

Artikkelimme tehtävänä on kuitenkin ollut luoda yksilöiden kautta vain yleiskatsaus esoteeristen aatevirtausten ja suomalaisen sosialismin kytköksiin. Tutkimuskenttä on laaja ja uudet löydökset herättävät jatkuvasti uusia kysymyksiä. Esimerkiksi paikallisten työväenyhdistysten ja esoteeristen liikkeiden rajapintoihin kohdistuva lisätutkimus täydentäisi aatehistoriallista kuvaa suomalaisen työväenliikkeen ja sosialismin aatteellisesta kehityksestä. Toisaalta myös suomalaisten sosialistien ja kansainvälisten uskonnollisten liikkeiden yhteyksiä kartoittavalla tutkimuksella olisi paljon annettavaa. Osaltaan näihin keskittyvät seuraavat Juuso Järvenpään ja Mikko Pollarin artikkelit.

Viitteet

- 1 Käsitteen muoto riippuu hiukan sen taustalle kulloinkin määriteltävästä tutkimusperinteestä. Yleisesti ks. Mahlamäki & Kokkinen 2020, 11–30.
- 2 Nykykeskustelun kannalta relevantteja kiteytyksiä ovat esim. Aspren 2014, 1–14; Bogdan & Hammer 2016, 1–10. Suomen osalta yleisesti ks. Mahlamäki & Kokkinen 2020; Leskelä-Kärki & Harmainen 2021 9–20. Pääkäsitteiden muotoilua koskien vrt. Aspren & Strube (eds.) 2020, passim.
- 3 Kompakti johdatus aiheeseen on Strube 2016, passim; ks. myös Harmainen 2020, 171–194.
- 4 Kotimaisen tutkimuksen viimeaikaisia yleisesityksiä ovat Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020, 53–70; Harmainen 2020b, 91–112; von Boguslawski 2020, 149–170.
- 5 Esim. Soikkanen 1961, 140–160. Tätä asiaa pohdittaessa 1900-luvun jälkipuoliskon kotimaista työväenhistorian tutkimusta on verrattava oman aikansa kansainvälisen historia- ja yhteiskuntatieteen linjauksiin, joissa modernit esoteeriset liikkeet nähtiin jopa suorana toiseen maailmansotaan johtaneena syynä. Suomalaisten tutkimusten yleisote on tässä kontekstissa kohtuullisen neutraali ja selitysvoimainen, vaikka jotkin sen puitteissa syntyneistä yleistyksistä ovat vanhentuneita. Kansainvälisistä suhdanteista laajemmin ks. Pasi 2009, 59–74.
- 6 Esim. Laine 1946; 1951; Soikkanen 1961, 140–160. Ks. myös Pollari et al. 2008, 43–45, 67–70. Matti Kurikan toiminnasta ja ideologiasta kattavasti ks. Suodenjoki et al. (toim.) 2022.
- 7 Pollari 2009, passim.; Harmainen 2010, 80–86; Järvenpää 2016; 2017; Kemppainen 2017, 184–197; Kemppainen 2020, passim.; Harmainen & Kemppainen 2020, 20–31; Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, 135–154.
- 8 Käsite ”paikka” viittaa tässä paitsi konkreettisiin julkisiin tiloihin myös abstraktimmin jäsentyvään, kielellis-sosiaalisen vuorovaikutuksen mahdollistavaan foorumiin, kuten vaikkapa keskustelupiiriin tai aikakauslehteen. Esimerkki vastaavasta näkökulmasta ks. Owen 2004, passim.
- 9 Vastaavasta teoreettisesta otteesta esim. Kemppainen 2020, 14–23.
- 10 Treitel 2004, 3–82; Hammer & Rothstein 2013, 1–12.
- 11 Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020, 53–58, 68–70. *Vikingen*-sitaatti ks. Harmainen 2020, 105.
- 12 Soikkanen 1961, 140–160; Gullman 2020, passim.; Rajavuori 2017, 175–202.
- 13 Soikkanen 1961, 140–160.
- 14 Ibid.

- 15 Strube 2016, passim. Hiukan eri painotuksin ks. Harmainen 2020, 174–184.
- 16 Ibid.
- 17 Spiritualismista yleisesti ks. Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020, passim. Työväenliikkeen kontekstissa ks. Järvenpää 2017, passim.; Kemppainen 2020, 309–358.
- 18 Strube 2016, passim.; Strube 2017, 568–595.
- 19 Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020, 68–70.
- 20 Goldsmith 1998, 298–310. Yleisesti spiritualismista 1800-luvun jälkipuoliskon Yhdysvaltojen kulttuuripolitiikan kontekstissa ks. McGarry 2008, passim.
- 21 Sukupuolihistorian näkökulmasta vaikutusvaltaisia tutkimuksia ovat olleet Oppenheim 1985; Owen 1989; 2004; Dixon 2001.
- 22 Tiivistetysti ks. Harmainen & Kemppainen 2020, passim.
- 23 Faivre 2000, passim.; Reill 2007, 157–180.
- 24 Muratori 2016, passim.
- 25 Esim. Pfleiderer 1886 [verkkoaineisto].
- 26 Harmainen 2018, 5–16.
- 27 Marchand 2009, 28–77. Ks. myös Reill 2007, 157–180, Harmainen 2018, 5–16.
- 28 Harmainen 2018, passim.; 2020, 96–105.
- 29 Jokinen 1905 [verkkoaineisto].
- 30 Soikkanen 1961, 160.
- 31 Työväenliikkeen historian näkökulmasta kokoavasti ks. Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, passim. STS:n historian osalta ks. Gullman 2022, 119–126.
- 32 Pollari et al. 2008, 43–45, 67–70. Harmainen & Kemppainen 2020, passim.
- 33 Soikkanen 1961, 161–174.
- 34 Referaatti Palomaan matka-artikkeleista ks. Hippula 2007 25–31. Ks. myös Harmainen 2010, 80–86.
- 35 STS:n jäsenluettelo 1911.
- 36 Jalo-Kivestä tarkemmin ks. Juuso Järvenpään artikkeli tässä teoksessa.
- 37 Uusimman tutkimuksen valossa ks. Kaartinen & Leskelä-Kärki 2020, passim.
- 38 Spiritisti 4/1909. Ks. myös Järvenpää tässä teoksessa.
- 39 Yleispiirteittäin ks. Stuckrad 2005, 129–132.
- 40 Ks. ”Idän Tähtien järjestö”, *Idän Tähti* 1.12.1913; ”Muutamia kysymyksiä ja vastauksia”, *Tähtilehti* 1.1.1931.
- 41 Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, 145–149.

- 42 Esim. *Suomen Sosialidemokraatti* 4.1.1919, 18.10.1919.
- 43 Esim. *Vasabladet* 6.3.1909. *Savon työmie*s 14.4.1910.
- 44 Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, 145–149.
- 45 Soikkanen 1961, 178–182.
- 46 Soikkanen 1961, 140–155.
- 47 *Tietäjä* 4/1913.
- 48 ”Uskonnonvapauden sortoa, ’uskonnonvapauslailla!’”, *Työläisnainen* 29/1908.
- 49 Kemppainen 2020, 271–283.
- 50 Esim. Kaartinen 2017, 170–183. Kokoavasti Kraft 2016, 357–374.
- 51 Kemppainen 2020, 58, 209–216, 261–271.
- 52 Pikkusaari 1998, 217–219. Vrt. Kemppainen 2020.
- 53 Harmainen & Kemppainen 2020, 30.
- 54 Kemppainen 2020, 327–341.
- 55 Sitaatit ks. Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, 151; Kemppainen 2020, 341–352.
- 56 Kemppainen & Harmainen 2020, 20, 29.
- 57 Harmainen, Järvenpää & Kemppainen 2021, 145–149.
- 58 Kortekangas 1965; Markkola 2022. Ks. myös Pirjo Markkolan artikkeli tässä teoksessa.
- 59 Raittiusliikkeestä ja sen yhteydestä varhaiseen työväenliikkeeseen ks. Sulku-nen 1986; Alapuro, Liikanen, Smeds & Stenius (toim.) 1987, passim.
- 60 Järvenpää 2016; 2017. Ramstedtin ja Palomaan luennoista ks. esim. ilmoitukset: *Aamulehti* 29.4.1909; *Tampereen Sanomat* 20.5.1909, 30.5.1909, 11.9.1909.
- 61 *Spiritisti* 12.12.1909; 20-21/1910, ”Toimituksen työpöydältä”; Järvenpää & Kemppainen 2021, 142–143. Jokisesta yleisesti ks. Kiviranta 2006.
- 62 ”Matkoiltani XI.”, *Omatunto* 2/1907; STS:n jäsenluettelo 1911. Palomaan esitelmien pitopaikka pistää silmään, sillä teosofialla oli selvästi kannatusta Tampereen seudun rautatieläisissä. *Omatunnon* asiamiehenä toimi vuonna 1906 veturinkuljettaja J. A. Seling (Suomio) ja STS sai rautatieläisistä vuonna 1907 kolme irtojäsentä: veturinkuljettaja Juho Härkösen kaupungista ja ase-mapäällikkö Alpo Niinivirran sekä asemamies Kustaa Niemen läheiseltä Vehmaisten asemalta; Niemi toimi sittemmin myös *Spiritistin* asiamiehenä samalla asemaseudulla. Ks. asiamiesluettelo, *Omatunto* 10/1906; STS:n jäsenluettelo 1911; asiamiesluettelot, *Spiritisti* 8 & 10/1909; 13/1910.
- 63 Lehdosta ks. esim. ”Tien varrelta”, *Tietäjä* 3/1909. Valonheittäjän perusta-misesta ks. Suomen STS:n vuosikokous 1911, 33; ”Teosofia Tampereella”, *Tietäjä* 3/1910; ”Teosofia Tampereellä”, *Tietäjä* 11/1910.

- 64 Laineen toiminnasta sosiaalidemokraattien parissa ks. *Kansan Lehti* 21.5.1932; ”Sos. dem. Opettajaliiton perustava kokous”, *Opettajain lehti* 33/1917 STS- ja ITJ-yhteyksistä ks. esim. STS:n jäsenluettelo 1911; ”Teosofia Tampereella”, *Tietäjä* 1/1912; ”Suomen Teosofisen Seuran looshiosotteita”, *Tietäjä* 1/1917; *Idän Tähti* 1/1917. Laineesta ja tolstoilaisuudesta ks. ”Leo Tolstoi kuollut”, *Opettajain Lehti* 47/1911; ”Tampereen ja sen ympäristön opettajayhdistys”, *Aamulehti* 21.2.1912. Esitelmistä ks. esim. *Aamulehti* 7.10.1916; *Kansan Lehti* 4.1.1917.
- 65 Esim. *Opettajain Lehti* 21/1911; ”Ruumiillisesta rangaistuksesta kansakoulussa”, *Opettajain Lehti* 20/1912; ”Yleisöltä”, *Kansan Lehti* 13.3.1912.
- 66 ”Teosofia Tampereella”, *Tietäjä* 1/1912; ”Vuosikokous”, *Tietäjä* 7–8/1913.
- 67 *Kansan Lehti* 18.1.1901, jossa Pekka Ervastilta julkaistua teosta *Valoa Kohti* pidetään ”merkkitökeksena”; I. E. P., ”Helena Petrovna Blavatsky”, *Kansan Lehti* 4.2.1902; I. E. P., ”Reinkarnatio”, *Kansan Lehti* 11.2.1902, 13.3.1902 & 20.3.1902; *Omatunto* 1-2/1905. ”Teosofiasta” järjestäytyneissä työläispiireissä käyty keskustelu näyttää nousseen Tampereella samanaikaisesti kuin Helsingissäkin. Myös aiheesta nousseet kiistat levisivät nopeasti Tampereelle ja *Kansan Lehti* otti osaa syksyllä 1902 työväenlehdissä käytyyn väittelyyn *Työmiehen Illanvieton* teosofiayönteisestä linjasta (näistä konteksteista ks. Juuso Järvenpään artikkeli tässä teoksessa): ”Pettymystä tunnetaan”, *Kansan Lehti* 30.12.1902; ”Wanhat merkit”, *Kansan Lehti* 8.11.1902; Aate [Veikko Palomaa], ”Hätäkelloja soitetaan”, *Kansan Lehti* 13.11.1902; ”Onko teosofia otettava Suomen työväen puolueen ohjelmaan”, *Kansan Lehti* 2.12.1902.
- 68 Uskonto oli keskusteluseuran keskeisimpiä puheenaiheita ja ”teosofian” asiaa piti keskusteluseuran kokouksissa yllä ainakin seuran puheenjohtaja K. Hellman. Jokinen esitelmöi Keyn kirjoituksista ja luki ääneen tämän tuotantoa seuran kokouksissa 1.4. ja 8.4.1900. Tampereen työväenyhdistyksen puhuja- ja keskusteluseuran pöytäkirjat. Tampereen kaupunginarkisto. Jokisen osalta ks. myös Kiviranta 2006, 22–28.
- 69 ”Äitien osaston”, *Kansan Lehti* 30.4.1908; ”Äiti-osaston kokous”, *Kansan Lehti* 18.5.1908; Äitien osaston vuosikokous, *Kansan Lehti* 19.1.1909; STS:n jäsenluettelo 1911. Paavo-Kalliosta ks. Suni 2014.
- 70 Ry. Liitosta ja muista tamperelaisesta raittiusyhdistyksistä artikkelimme kannalta relevantista näkökulmasta ks. Hanhikangas 2007.
- 71 Hanhikangas & Harmainen 2010 [verkkoaineisto]. Kananoja 2021, passim.; Kiviranta 2006, 12; *Kansan Lehti* 11.12.1902, 27.9.1904; STS:n jäsenluettelo 1911.
- 72 Kiviranta 2006, 11, 15–33.
- 73 Raittiusseura Liiton kokouspöytäkirjat 1905–1914 (kansio Ca:1). Tampereen kaupungin arkisto. Ks. myös Hanhikangas 2007, passim.
- 74 Ilmoitus, *Tampereen Sanomat* 5.3.1910.

- 75 TSS:n osalta ks. esim. ilmoitukset: *Aamulehti* 29.4.1909; 19.3.1910; 27.3.1910; 24.4.1910; 1.5.1910; *Tampereen Sanomat* 20.5.1909; 30.5.1909; *Kansan Lehti* 18.11.1911. Valonheittäjän osalta ks. esim. *Kansan Lehti* 26.7.1910, raportti Raittiusseuran kokouksesta, joka päättänyt vuokrata Raittiustaloa teosofeille luentojen pitämistä varten.
- 76 Harmainen 2021, passim.
- 77 Leppäsestä yleisesti ks. esim. *Mikkelin Sanomat* 14.12.1935. Toiminnasta ITJ:ssä ks. esim. ”Tähti-lehden ilmestyessä”, *Tähti* 1/1928. Hautajaisista ks. *Länsi-Savo* 16.5.1944.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

- Raittiusseura Liiton kokouspöytäkirjat 1905–1914 (kansio Ca:1). Tampereen kaupungin arkisto.
- Tampereen työväenyhdistyksen puhuja- ja keskusteluseuran pöytäkirjat. Tampereen kaupungin arkisto.
- Suomen Teosofisen Seuran (STS) jäsenluettelo 1911. Pirjo ja Seppo Aallon arkisto (<https://pekkaervast.net>).

Lehdet

Aamulehti
Idän Tähti
Kansan Lehti
Länsi-Savo
Mikkelin Sanomat
Omatunto
Opettajain Lehti
Savon työmiehes
Spiritisti
Suomen Sosialidemokraatti
Tampereen Sanomat
Tietäjä
Työläisnainen
Tähtilehti
Vasabladet

Verkkolähteet

- Pfleiderer, Otto 1886. *The philosophy of religion on the basis of its history* [<https://archive.org/details/philosophyrelig07pflegoog/page/n6/mode/2up>]. Luettu 14.6.2022.
- Jokinen, Väinö 1905. *Uskonto yksityisasiaksi!* [<https://filosofia.fi/fi/arkisto/uskonto-yksityisasiaksi>]. Luettu 22.5.2022.

Tutkimuskirjallisuus

- Alapuro, Risto et. al. (toim.) 1987. *Kansa liikkeessä*. Kirjayhtymä, Helsinki.
- Asprem, Egil 2014. *The Problem of Disenchantment. Scientific Naturalism and Esoteric Discourse 1900–1939*. Brill, Boston.

- Asprem, Egil & Strube, Julian (toim.) 2020. *New Approaches to the Study of Esotericism*. Brill, *Supplements to Method & Theory in the Study of Religion*, Vol 17.
- Bogdan, Henrik & Hammer, Olav 2016. "Introduction". Teoksessa Bogdan, Henrik & Hammer, Olav (eds.) *Western Esotericism in Scandinavia*. Brill, Leiden.
- Dixon, Joy 2001. *Divine Feminine. Theosophy and Feminism in England*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Favre, Antoine 2000. *Theosophy, Imagination, Tradition*. Studies in Western Esotericism. State University of New York Press.
- Goldsmith, Barbara 1998. *Other Powers. The Age of Suffrage, Spiritualism and the Scandalous Victoria Woodhull*. Harper Perennial, New York.
- Gullman, Erik 2020. *Totuus on korkein hyve. Pekka Ervastian elämäkerta*. Ruusu-Ristin kirjallisuusseura, Helsinki.
- Hammer, Olav & Rothstein, Mikael 2013. "Introduction". Teoksessa Hammer, Olav & Rothstein, Mikael (eds.) *Handbook of the Theosophical Current*. Brill, Leiden, 1–12.
- Hanhikangas, Helena 2007. *Yksilö yhteiskunnassa – yhteiskunta yksilössä. Aliina Salomaan matka aktiiviseksi poliittiseksi toimijaksi 1900-luvun taitteen Suomessa*. Historian Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.
- Hanhikangas, Helena & Harmainen, Antti 2010. Sampsu Luonnonmaa. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-009322>.
- Harmainen, Antti 2010. *Modernin mystikot. Teosofian ulottuvuudet Pekka Ervastian ja Eino Leinin maailmankuvissa 1902–1908*. Historian Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.
- Harmainen, Antti 2018. "The one and only true and salvational faith". The synthesis of Kulturprotestantismus, German humanism and Western esotericism in Carl Robert Sederholm's written work of the early 1880s. *Approaching religion*. Vol 8 No 1. 5–16.
- Harmainen, Antti 2020. Esoteerisuus ja politiikka. Teoksessa: Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.). *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere. 171–194.
- Harmainen, Antti 2020b. Teosofia. Teoksessa: Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.). *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere. 91–111.
- Harmainen, Antti & Kempainen, Mikko 2020. "Paremmän sosialismin" asialla. Uskonnon ja sosialismin synteesi suomalaisessa työväenliikkeessä ensimmäisistä eduskuntavaaleista kansalaissotaan. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/2020. 20–32.
- Harmainen, Antti & Järvenpää, Juuso & Kempainen, Mikko (2021): 1900-luvun alun luokkatietoinen esoteria Matti Kurikasta Hilja Pärssiseen ja

- Yrjö Kalliseen. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki & Antti Harmainen (toim.), *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki.
- Hippula, Eeva (toim.) 2007. Vähäsen suomalaisen teosofian vanhinta historiaa. Teosofinen Seura ry. Helsinki.
- Järvenpää, Juuso 2016. *Jaakko Jalmary Jalo-Kivi. Spiritualismin esitaistelijan asema 1900-luvun alun Suomessa*. Historian pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.
- Järvenpää, Juuso 2017. Vainotun totuuden esitaistelija. Jaakko Jalmary Jalo-Kiven spiritualistisen identiteetin rakentuminen 1900-luvun alun Suomessa. *Historiallinen Aikakauskirja 2/2017*.
- Kaartinen, Marjo 2017. ”Vera Hjeltin teosofinen maailmantyö” *Historiallinen Aikakauskirja 2/2017*.
- Kaartinen, Marjo & Leskelä-Kärki, Maarit 2020. ”Spiritualismi” Teoksessa: Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.) *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere.
- Kananoja, Kalle 2021. *Ihmelääkärit Suomessa 1850–1950. Kuhnekylypyjä, sähköä ja suggestiota*. SKS, Helsinki.
- Kempainen, Mikko 2017. Korkein olkoon kanssamme! Kirjailija Hilda Tihlä ja teosofia suomalaisessa työväenlehdissä 1910–1918. *Historiallinen Aikakauskirja 2/2017*. 184–197.
- Kempainen, Mikko 2020. *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikkaa. 1900-luvun alun työväenliikkeen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/319119>.
- Kiviranta, Elina 2006. ”Tervetuloa sorretut siskot, tänne joukkoomme joutukaa”. *Kansanedustaja Alma Jokisen tie Tampereen Amurista punapololaiseksi Neuvosto-Venäjäille*. Historian pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.
- Kortekangas, Paavo 1965. *Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa – tutkimus Tampereesta 1855–1905*. WSOY.
- Kraft, Siv Ellen 2016. ”Theosophy, Gender and the ‘New Woman’”. Teoksessa Hammer, Olav & Rothstein, Mikael (eds.) *Handbook of the Theosophical Current*. Brill, Leiden, 357–374.
- Laine, Y. K. 1946. *Suomen poliittisen työväenliikkeen historia I. Kahlittu demokratia*. Tammi, Helsinki.
- Laine, Y. K. 1951. *Suomen poliittisen työväenliikkeen historia II. Kansanvaltaisuuden läpimurto*. Tammi, Helsinki.
- Leskelä-Kärki, Maarit & Harmainen, Antti 2021. ”Esipuhe” Teoksessa: *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki.

- Mahlamäki, Tiina & Kokkinen, Nina 2020. *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere.
- Marchand, Suzanne 2009. *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race and Scholarship*. Cambridge University Press.
- Markkola, Pirjo 2022. Working-Class Women Living Religion in Finland at the Turn of the Twentieth Century. Teoksessa: Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.), *Histories of Experience in the World of Lived Religion*. Palgrave Macmillan.
- McGarry, Molly 2008. *Ghosts of Futures Past. Spiritualism and the Cultural Politics of Nineteenth-Century America*. University of California Press.
- Muratori, Cecilia 2016. *The First German Philosopher. Mysticism of Jakob Böhme Interpreted by Hegel*. Springer, New York.
- Oppenheim, Janet 1985. *The Other World. Spiritualism and Psychical Research in England, 1850–1914*. Cambridge University Press.
- Owen, Alexandra 1989. *The Darkened Room. Women, Power, and Spiritualism in Late Nineteenth Century England*. Virago Press, London.
- Owen, Alexandra 2004. *The Place of Enchantment. British Occultism and the Culture of the Modern*. The University of Chicago Press.
- Pasi, Marco 2009. The Modernity of Occultism: Reflections on Some Crucial Aspects. Teoksessa: Wouter Hanegraaff & Joyce Pijenburg (toim.). *Hermes in the Academy. Ten Years' Study of Western Esotericism at the University of Amsterdam*. Amsterdam University Press. 59–74.
- Pikkusaari, Jussi 1998. *Vaikea vapaus. Sosialidemokratian häviö kirkolle 1850-luvulta 1920-luvulle käydyssä Suomen kulttuuritaistelussa*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Pollari Mikko et al. 2008. ”Alamaisjärjestyksen konkurssi ja avoin tulevaisuus.” Teoksessa Pertti Haapala, Olli Löytty, Kukku Melkas & Marko Tikka (toim.) *Kansa kaikkivaltias*. Suurlakko Suomessa 1905. Teos, Helsinki 43–74.
- Pollari, Mikko 2009. Vihan ja sovun sosialistit. Teoksessa: Anu-Hanna Anttila et al. *Kuriton kansa. Poliittinen mielikuvitus vuoden 1905 suurlakon ajan Suomessa*. Vastapaino, Tampere. 81–109.
- Rajavuori, Anna 2017. ”Kirkkomellakat Helsingissä 1917”. Teoksessa Sami Suodenjoki & Risto Turunen (toim.) *Työväki kumouksessa. Väki Voimakas 30*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki. 175–202. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/219029>.
- Reill, Peter Hanns 2007. ”Between Theosophy and Orthodox Christianity. Hermetic Religion of Johann Salomo Semler.” Teoksessa Olav Hammer & Kocku von Stuckrad (eds.) *Polemical Encounters. Esoteric Discourse and its Others*. Brill, Leiden. 157–170.
- Soikkanen, Hannu 1961. *Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti*. WSOY, Porvoo.

- Suodenjoki, Sami; Salmi-Niklander, Kirsti; Seppälä, Mikko-Olavi; Salmesvuori, Päivi; Rajavuori, Anna; Pollari, Mikko & Heimo Anne (toim.) (2022): *Lan-nistumaton. Matti Kurikan haaveet ja haaksirikot kolmella mantereella*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. <https://doi.org/10.21435/skst.1481>.
- Strube, Julian 2016. Transgressing Boundaries. Social Reform, Theology, and the Demarcations between Science and Religion. *Aries – Journal of the Study of Western Esotericism*. Vol 16 (1/2016). 1–11.
- Strube, Julian 2017. Occultist Identity Formation Between Theosophy and Socialism in fin-de-siècle France. *Numen, International Review for the History of Religion* 64. 568–595.
- Stuckrad, Kocku von 2005. *Western Esotericism. A Brief History of Secret Knowledge*. Routledge, New York.
- Sulkunen, Irma 1986. *Raittiuskansalaisuskontona: raittiusliike ja järjestäytymisen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. Suomen Historiallinen Seura.
- Suni, Hannu 2014. *Röyhkeä opettaja: Esa Paavo-Kallion todellisuuskäsitykset, nälkävuodet ja maailmojen konflikti, 1867–1913*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Treitel, Corinna 2004. *A Science for the Soul. Occultism and the Genesis of the German Modern*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Von Boguslawski, Julia 2020. ”Antroposofia”. Teoksessa: Tiina Mahlamäki & Nina Kokkinen (toim.) *Moderni esoteerisuus ja okkultismi Suomessa*. Vastapaino, Tampere, 149–167.